

Skriptorij u Foči u XVI stoljeću

Prije izuma štamparije ljudi su svugdje u svijetu umnožavali knjige i širili ih prepisivanjem (manuskripta). Zato je knjiga bila, srazmjerno, u to vrijeme, rijetka i skupocjena. Otuda nam se sačuvao mali broj pisanih podataka, bilo knjiga ili dokumenata, iz vremena starih kultura. Možda bi se brojnost i raširenost knjige i biblioteka, u to prepisivačko doba, mogla uzeti kao najbolje mjerilo kulturnog života i stupnja kulturne djelatnosti ljudi u njemu. Ako sa tog stanovišta bacimo pogled na brojno stanje rukopisnih knjiga i biblioteka u islamskom svijetu, na području islamske kulture, onda dolazimo do značajnog zaključka, da je kulturna djelatnost u tom svijetu bila u prošlosti vrlo živa i interes za knjigu veoma velik. Izdavanje knjiga u tom svijetu, iako je to bilo putem prepisivanja, naglo se razvijalo. Islamske biblioteke u Španiji, kao i one u drugim centrima islamskog svijeta, — Bagdadu, Kairu, Buhari, Semerkandu, Istanbulu i drugim, — brojale se nekad na desetine, pa i stotine hiljada svezaka raznih djela.

Prepisivačka književnost postojala je i cvala i kod nas u Bosni, još za vrijeme kraljevstva, prije dolaska Turaka u ove krajeve. Ta najstarija prepisivačka bosanska književnost sastojala se, uglavnom, od vjerskih knjiga, koje su prepisivane za mnoge crkve. Bilo je tu i apokrifa, i nešto svjetovnih knjiga. Centri prepisivanja i čuvanja tih knjiga bili su, uglavnom, samostani i manastiri.

Dolaskom Turaka u Bosnu (1463.), ovdje se počinje razvijati i jedna nova, istočna, ili islamska kultura. Jedan veliki udio našeg naroda u Bosni i Hercegovini prihvatio je tu kulturu i počeo je razvijati i njegovati kao svoju. Tako, prepisivačka djelatnost kod nas dobiva tada još jedan novi smjer, orijentalni.

Islamizacijom jednog dijela našeg naroda te njegovim usvajanjem arapske, odnosno islamske kulture, širilo se i kod nas arapsko pismo, kao i knjiga pisana arapskim pismom i jezikom. Tako su naši ljudi ubrzo pokazali živ interes za novom knjigom. Oni su veliki broj knjiga donosili s Istoka, iz raznih naučnih centara, i jednim dijelom su i sami pisali, a većim dijelom prepisivali za naše domaće potrebe. Naročito se mnogo prepisivalo u medreseima, koje su kod nas, u šesnaestom stoljeću i kasnije, u velikom broju otvarane. Može se reći, da su mnoge — ako ne svaka od tih medresa — bile u neku ruku i prepisivačke škole, gdje su učenici prepisivali knjige, bar za svoje potrebe. Tako su kod nas u Bosni nastale brojne biblioteke, privatne i javne (vakufske), kojima su se služili mnogi naši ljudi, željni nauke.

Koliko se zna, najstarija medresa u Sarajevu je Firuz-begova medresa (osnovana 1507.), za koju se smatra, da je imala i svoju biblioteku. Ova medresa nalazila se u sjeveroistočnom dijelu Sarajeva, u kvartu koji i danas, po toj medresi, nosi naziv Medreseteta.

Jedna od najstarijih i najznačajnijih takvih biblioteka kod nas je, svakako, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, koja je osnovana 1537. godine.

Mnogi ljudi koji su se bavili knjigom prepisivali su tada razna djela za sebe osobno, za svoje potrebe. To je bio jedan način prenošenja knjige.

Drugi, značajniji način širenja knjige je prepisivačka djelatnost kao posebno zanimanje nekih ljudi, koji su se bavili prepisivanjem kao svojim stalnim zanatom, s kojim su zarađivali svoj svagdanji hljeb. Oni bi obično prepisivali po jedno cijelo djelo, i kad bi dovršili njegovo prepisivanje, prelazili bi na prepisivanje nekog drugog djela. Otuda najčešće nailazimo na rukopise, — makar oni bili u više svezaka, — koji su u cijelosti prepisani rukom istog prepisivača. Tako su kulturni polet i potražnja za knjigom doveli do velike prepisivačke djelatnosti i rasprostranjenosti prepisivačke mreže u to vrijeme. Ta djelatnost bila je i kod nas velika i značajna.

Kad su se pojavile štampane knjige, naši ljudi su i njih marljivo prikupljali. Štampa je u islamskom svijetu uvedena, srazmjerno, dosta kasno, početkom XVIII-tog stoljeća (1725), ali i poslije toga vremena održalo se još dugo prepisivanje, jer štampa nije mogla zadovoljiti sve potrebe za knjigom, naročito zbog toga, što je njen rad, u početku, bio slabo razvijen i ograničen. Pored malog broja štamparija, u njima su se prvih dana štampale samo knjige određenog sadržaja, knjige koje obrađuju tzv. »pomoćne nauke«, a u te su ubrajali nauku o jeziku i sve svjetovne znanosti. Knjige čisto vjerskog sadržaja nisu davane u štampu. Neuki svijet naime, pa i nedoučeni svećenici (hodže), protivili su se u početku i davali su jak otpor štampanju knjige. To je bilo, uglavnom, iz njihova pogrešnog vjerskog poimanja. Naime, prema starom muslimanskom shvatanju, nauka, pa i papir na kome se ona piše, je svetinja, koju valja poštivati i čuvati od svakog omalovažavanja. Proturanje papira, pisma i knjiga (kitaba) kroz štamparske strojeve, smatrali su, da nije u skladu s dužnim pietetom prema toj svetinji, naročito kad se radi o knjigama vjerskog sadržaja. S druge strane opet, govorili su, da je rad strojeva nesiguran, pa će mnoge štamparske greške dovesti do nesigurnosti i iskrivljavanja u naukama i u knjigama. To se pak, rekli su, ni pod koju cijenu ne smije dozvoliti, jer to bi bio grijeh. Da se razbije takva pretjerivanja i sumnje, koje su dolazile očito iz nepoznavanja suštine i smisla za štampu, trebalo je dosta vremena i nastojanja. To se vidi po dodatku na početku prve veće štampane knjige u Istanbulu iz godine 1728. Riječ je o arapskom rječniku **Sihah al-Gawhari**, koji je preveo na turski jezik Muhamed b. Mustafa al-Wani al-Wankoli, (umro 1000./1591.). Na prvom mjestu donosena je carska naredba (hatti humajun), kojom se naređuje štampanje dotičnog djela. Naredba se oslanja i poziva na rješenje vrhovnog vjerskog

starješine u Istanbulu (šejhul-islama). Potom je navedeno i dotično rješenje, u kom se kaže, da je takvo štampanje knjiga korisno i »pohvalno«. Nakon toga je odštampana i jedna rasprava (risala) pod naslovom »Wasilet at-tiba'a« o štampi. Raspravu je napisao osnivač prve štamparije u Turskoj, Ibrahim Muteferika. U raspravi pisac dosta opširno izlaže važnost i mnoge prednosti štampe u pogledu širenja knjige, a time i kulture. Rasprava je poslužila kao podloga i obrazloženje navedenom rješenju (fetvi) vrhovnog vjerskog poglavara. Uz to su navedena još mišljenja i rješenja mnogih najglavnijih vjerskih predstavnika Turske, u kojima oni, osvrćući se na dotičnu raspravu, iskazuju svoju saglasnost s istom i daju podršku štampanju knjiga. Nakon svega toga prešlo se na štampanje Vankolijina rječnika, a poslije i drugih knjiga, onako kako smo to prije rekli. Da bi se otklonili prigovori i sumnje kritičara štampe, u navedenoj carskoj naredbi određuje se komisija »istinskih učenjaka« i »savršenih« specijalista, koja će nadzirati štampanje knjiga i rukovoditi njim. Komisija ima dužnost, da tačno pročita rukopis (original), koji se daje u štampu i da obavlja korekturu štampanja. Ta mjera opreza imala je dobru posljedicu, jer su prve štampane knjige u islamskom svijetu, u Istanbulu i Kairu, (štampanja Bulak), najispravnije sve do danas. Nakon izvjesnog vremena, kad je štampa razbila sumnje protivnika i dokazala svoju opravdanost i vrijednost, počele su u islamskom svijetu nicali mnogobrojne štamparije, koje su punim kapacitetom štampale sve knjige, bez obzira na sadržaj, dakle i vjerske. No ni do danas one nisu uspjele odštampati ni sva značajna djela iz knjižnog fonda starih islamskih biblioteka, razasutih širom svijeta, — kako smo to napomenuli. Zato se prepisivanje knjige u islamskom svijetu nastavilo i proteglo još za dugo vrijeme. Tako kod nas imamo rukopisa, koji su nastali još početkom XX vijeka.

Među mnogobrojnim rukopisima koje su naši ljudi prepisali ovaj puta našu pažnju svraća na sebe jedan rukopis iz Foče, čiji je prepis urađen na poseban način. To je rukopis komentara, zvanog **Sadr aš-Šari'a**, s područja islamskog prava.¹⁾

Primjerak tog komentara, o kome je ovdje riječ, prepisan je u Foči.²⁾

¹⁾ Djelo je najpoznatiji komentar znamenitom šeriatsko-pravnom djelu Vikaji (al-Wiqaya). Osnovno djelo (Vikaje) napisao je Mahmud Ibn Sadr aš-Šari'a Stariji, umro oko 673/1274, a ovaj komentar napisao je 'Ubaidullah b. Mas'ud zv. Sadr aš-Šari'a Mlađi, umro 747/1346. Pisci su u bližim rodbinskim vezama, djed i unuk. Učeni pisac osnovnog djela napisao je isto za svog unuka od kćeri. Kad je ovaj postao također znamenit učenjak, napisao je komentar Vikaji, koji je popularno dobio naziv po imenu autora (Sadr aš-Šari'a). Komentar je, u svoje vrijeme, mnogo upotrebljavan u školama i naučnim krugovima širom islamskog svijeta.

²⁾ Pored ovog primjerka, još se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalaze brojni rukopisni primjerci navedenog komentara, što ukazuje, da se i kod nas to veliko pravno djelo mnogo studiralo i da je studij islamskog prava i kod nas bio nekada na visokom stupnju, jer se radilo po djelima od naročite naučne vrijednosti. Ovaj komentar štampan je prvi put u Indiji (Lokno?) godine 1278. po hidžri (1861.). Djelo je kasnije doživjelo više izdanja u Indiji i drugim zemljama.

Prijepis su izradili naši domaći prepisivači i rasporedili ga u šest svezaka (v. brojeve inv. G.H.B. biblioteke: 142, 155—159).

Način prepisivanja je, sam po sebi, veoma interesantan, koji uz to — držimo — može poslužiti kao historijski dokaz postojanja organizovanog i naročito uređenog prepisivačkog rada kod nas u prošlosti. Iz bilježaka u ovom rukopisu vidi se, naime, da je postojala, u prvom redu, grupa organizovanih dobrotvora (vakifa), koji su zajedničkim i planskim nastojanjima pokretali rad na prepisivanju i širenju knjiga, i koji su taj rad finansirali. U konkretnom slučaju, kod prijepisa navedenog djela, dotični dobrotvori su sabrali čitavu ekipu prepisivača i svakom od njih dali u zadatak da prepíše po jedan određeni dio dotičnog rukopisa za određenog dobrotvora. Svaki dobrotvor je onda svoj dio uvakufio i priložio za ovaj primjerak i tako je nastalo kompletno izdanje ovog djela. Prepisivanje, dakle, jednog rukopisa obavio je veći broj organiziranih prepisivača, za razliku od uobičajene prakse, da jedan prepisivač prepíše cio jedan primjerak nekog djela. Postojali su i određeni korektori, koji su cjelokupni rad prepisivača kontrolirali i ispravljali, sravnjivanjem s tekstom originala iz koga je vršen prijepis. Na ovom prijepisu, vidi se, radila je ekipa od 25 učenih ljudi. Na taj način prepisan je ovaj primjerak, čiji je prijepis dovršen krajem mjeseca rebiul-evvela 996. godine po Hidžri, ili 1587. n. e., — kako je to zabilježeno rukom prepisivača na kraju posljednjeg sveska.

Takav način sistematskog ekipnog rada i prepisivanja omogućava da se, za srazmjerno kratko vrijeme, dobije kompletan prijepis i najvećeg djela i da se knjiga brže umnoži. U doba kad nije bilo štampe taj metod rada je imao svoj veliki značaj.

To sve još bolje dokazuje da je u to vrijeme, dakle u šesnaestom stoljeću, bio uspostavljen i da je postojao Skriptorij za prepisivanje, — tj. za umnožavanje i širenje knjiga. Taj skriptorij imao je i svoj uređen sistem rada i svoje kadrove. Ne zaboravimo da je Foča u to vrijeme bila jedan od glavnih centara kulturne djelatnosti kod nas, — što pokazuje, među ostalim, i postojanje ovake ustanove u njoj.³⁾

Sada iznosimo glavne pojedinosti oko izrade ovog primjerka, a to nam je moguće, jer su one zabilježene na raznim mjestima u rukopisu. Na taj način ćemo dobiti bolji uvid u funkcioniranje skriptorija — o čemu ovdje govorimo.

Zavještači (vakifi), koji su pokrenuli i organizirali prepisivanje ovog rukopisa, bili su, uglavnom, imami i hatibi brojnih fočanskih džamija, te još neke hodže i ugledni, imućni građani. Njihova su imena zabilježena u rukopisu. Korekturu su obavljali: jedan sposobniji imam za jedan svezak i jedan profesor medrese (muderis) za ostale sveske. Njihova imena su također zabilježena, — dok imena prepisivača nisu navedena, osim ako su to bili sami dobrotvori, koji su, ujedno, obavili i ovaj prijepis. Da je tako stvarno bilo, bar u nekim slučajevima, vidi se iz bilježaka.

³⁾ U Foči je već tada — dakle osamdesetih godina šesnaestog stoljeća, — bilo, što manjih što većih, deset džamija, nekoliko mekteba i bar jedna medresa.

Sve bilješke u kojima su sadržani podaci o radu na ovom rukopisu stavio je glavni korektor, muderis Šaban-efendija. To je učenički čovjek koji je bio neko vrijeme i kadija. On u svojim bilješkama obično daje pokoju napomenu. Tako za se obično kaže: »Ispravio prema svojoj mogućnosti.« Za rad jednog prepisivača koji je napravio mnogo grešaka navodi jednu arapsku poslovicu koja bi odgovarala našoj poslovice: »Ko će krivu Drinu ispraviti?!« U jednoj bilješci kaže: »Nije kolacionirano, na osnovu povjerenja u sposobnost prepisivača.«

وتم موثقا وأولاد الخراج عمر بخطه الشريف لم يقابل بالاصل اعتمادا على صحته

في خمس أصابع نصف اليد سواء تطعمها مع الكف، وبدونها فإن كلف تابع لها
 من قمع نصف ستا عد نصف دية وحكومة عدت من فان الذراع ليست
 تبعاً ورواية عن أبي يوسف رحمه الله تعالى أن ما زاد على أصابع اليد والرجل
 إلى المنكب وإلى الخنجر فهو تبع لأن الشئ واجب في اليد الواحدة نصف
 اليد واليد اسم لهذا الجارحة إلى المنكب من وكلف فيها أصبع
 وإن كانت أصبعان فخصها ولا شئ في الكف من هذا عند أبي حنيفة رحمه
 الله تعالى وقالوا نظراً إلى أنه من الكف ولا أصبع فيكون عليه الأكثر ويدخل القليل

بخطه الشريف

»Prepisao svojom rukom i uvakufio naš uvaženi alim Hadži Omer. Nije savnjeno sa originalom na osnovu povjerenja u ispravnost prepisa«

وتم مصفى فرهاد الخواويكي قالمه شهاب مدرسن بتمه حاقته

متفا وتم او عبده ان ملك ثلثاه فلما بقي في الاولين وثلث الباقي في
 الآخريين من هذا عندنا وعند من ثلث الباقي في كل الصور لان حق الموصي
 له شايخ في البلج فاذا ملك ثلثا حق الموصي له لنا ان حق الموصي له مقدم
 على حق الورثة وكل ما يجري فيه للبر علي القسمة ويكون جمع حق احد
 المحتمين في الواحد كما لدرهم والغنم يجمع حق الموصي له فيه مقدم ما يجمع في البلية
 بخلاف ما ليس كذلك كالشباب المتفاوتة والعبيدم وبالف ولعين ودين هو عين
 اي او مبي رجل بالتميم حتى يستوفى الا ان عبد الله بن الورثة والموصي له

بخطه الشريف

Uvakufio Mustafa, sin Ferhadov Travnčanin. Savnio sa originalom muderis Šaban.

Svezak	V a k i f	Prepisivač	Korektor
I	Ibrahim Halifa, imam džamije Šejh Piri	/	Šaban, muderis
II	Ali Čelebi, hatib Aladža džamije	/	Ferhad Halifa, imam
	Nezir Kethoda (Cehaja)	/	Šaban, muderis
	Ibrahim Čelebi, zvani Magribi, imam, prepisao vlastoručno;	Ibrahim Čelebi	Šaban, muderis
	Hadži Faik	/	Šaban, muderis
III	Husein Čehaja Zaim	/	Šaban, muderis
	Osman Halifa, muezin Hamza- begove džamije;	/	Šaban, muderis
	Ibrahim Halifa, hatib Mustafa-pašine džamije;	/	Šaban, muderis
	Muhjiddin, hatib Memišah-begove džamije;	/	Šaban, muderis
	Ahmed Halifa, muezin Memišah-begove džamije	/	Šaban, muderis
IV	Mevlana Kara Bali		Šaban, muderis
	Husam Halifa, imam Hadži Seferove džamije		Šaban, muderis
	Mevlana Muslim b., prepisao vlastoručno	Mevlana Muslim	
	Ibrahim Halifa, hatib Sultan Bajezid- hanove džamije		

Svezak	V a k i f	Prepisivač	Korektor
V	Mevlana Sinan Čelebi eš-Šikloši (iz Šik- loša, Mađarska) Hadži Ahmed Selim Čelebi el-Džindi i Ahmed Čelebi b. Hadži Il'jas Mevlana Mahmud b. Hadži Bali, prepisao vlastoručno	Jusuf eš-Šikloši Mahmud b. Hadži Bali	Šaban, muderis Šaban, muderis
VI	Ali Čelebi b. Muhamed el-Emin Mevlana Baba Hasan, prepisao vlastoručno Mevlana Hadži Omer, prepisao vlastoručno Mustafa b. Ferhad et-Travniki (Travnjak)	Mevlana Baba Hasan Mevlana Hadži Omer	Šaban, muderis Šaban, muderis Šaban, muderis Šaban, muderis

Ovakav način ekipnog prepisivačkog rada — kao ovaj u Foči — malo je poznat kod nas i u svijetu.

SUMMARY

The scriptorium in Foča in XVI th century

Some people in Bosnia were professional transcribers. Somentimes they collectively copeid old books, by copying different parts of a book separately and after the copying was finished the separated parts of the book were binded into one book. Sush organized collective work was in practice in Foča, an important cultural centre in the 16 th century Bosnia. A manuscript dealing with the Islamic law under the title »**Sadr aš-Šarī'a**, a commentary to the work al-Wiqaya, gives evidence that in Foča there was a group of benefactors who subsidized the book copying. The benefactors hired a group of copyists, each of them had to copy determined part of a book for a benefactor. Each of the benefactors gave his contribution (vakuf) for the completed book. On the above mentioned manuscript worked 25 learned men. Among them there were some benefactors The copies were corrested, the chief corrector was the dilligent professor (muderis) Šaban efendija Nevesinjac, a distinguished person in the field of science and culture in Bosnia of that time. This manuscript was finished in Foča 996 A. H. (1587 A. D.).

The names of the benefactors and copyists and the judgement of every part of the copied manuscript are noted down bu the chief corrector muderis Šaban efendija.